

“Âşık Şiiri Geleneğinde Dil, Üslup, Motif ve Metin Merkezli Anlama - Açıklama Üzerine Düşünceler”

Prof. Dr. Erman ARTUN

Âşıklık geleneği, Türk kültür varlığının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Âşıklık çağlar süren deneyimlerden geçerek biçimlenmiş, kendine özgü icra töresi, geleneğe dayalı yapısı, âşık olmak ve âşıklığı sürdürmek için uyulması gereken kuralları olan bir gelenektir.

Bu kadar uzun bir geçmişi bulunan ve Türk toplumunun asırlar boyu zevk ve heyecan kaynağı olan âşık edebiyatımızın altı yüz yıllık ürünlerini incelemek, onları anlamaya çalışmak ve onlardan yeniden zevk alabilmek için ne yapmak gereklidir? Nasıl bir yol bulmalı, nasıl hazırlanmalı ve nelere dikkat edilmelidir? Bu edebiyatı anlamaya çalışmak için önce, bu edebiyatın kolay bir edebiyat olmadığını kabul etmek gerekir.

Edebî metinleri açıklama, anlaşılmasını kolaylaştırma çalışmaları, günümüzde geçmişin tanıtılması, yaşatılması, geçmişle günümüz arasında bağlantı kurulması edebiyat teorisi içinde, metin açıklama, inceleme, değerlendirme çalışmaları önem kazanmıştır.

Edebî metin açıklamaları metinde geçen bazı kelimelerin gerçek ve mecaz anlamlarının açıklanması, mazmunların çözümlenmesi, ibare, deyim ve terimlerin çeşitli bilim dallarıyla olan ilişkilerinin belirtilmesi şeklinde yapılmaktadır. Klasik metin açıklamaları genellikle kelime açıklaması şeklinde yapılmıştır. Şiir metinleri tek tek dörtlüklere bağlı kalınarak kelime, terkip ya da ibarelerin açıklanması yoluna gidilmiş bir bütün olarak ele alınıp; genel plan, kompozisyon vb. yönlerden incelenmesi yapılmamıştır.

Şiir, yani söz söyleme sanatı, geçmiş yüzyıllar içinde birçok değişikliğe uğramıştır. Âşık şiiri geleneği, şiiri nazım dediğimiz bir çerçeve içinde korumuştur. Âşık nazımının belli başlı öğeleri ölçüyle uyaktır. Şiir, bir anlam, bir söz sanatıdır. Âşık edebiyatımızda şiir; bir anlamın semboller, ritimli sözler ve uyumlu sesler yardımıyla aktarılmasıyla şekil bulan bir anlatım biçimidir.

Şiir açıklamalarında okuyucunun anlayamayacağı, anlaşılmasında güçlük görülen metnin ya da bölümlerinin açıklanması esastır. Amaç okuyanı bilgilendirerek metni tanıtmaktır. Bilgilendirme, açıklama ve ek bilgi verme şeklinde yapılır. Açıklama ve ek bilgi verme esnasında konunun genişletilmesine gidilir. Metin açıklayıcısı metni açıklarken yorumunu da katar.

Eski metin incelemelerinde çoğu kez konuyla doğrudan ilgisi olmayan bilgilerin sıralanması incelemeyi saptırıp karmaşık bir bilgi yumağına çevirmiştir. Bir metnin incelemesinde âşığın bağlı bulunduğu gelenek, yaşamı, eğitimi, biliniyorsa yazılma nedeni, içinde bulunduğu, etkilendiği çevreler vd. gözardı edilmemelidir. Edebiyatımıza bir bütün olarak bakılmalıdır.

Âşık şiiri geleneğimiz, dönemine ve âşığına göre değişen ölçülerde motif ve imaj zenginliği olduğundan kolay anlaşılır bir şiir değildir. Âşık şiirinin şiir dünyasına yüzlerce şiir inceledikten sonra girebilirsiniz. Âşıklar şiirlerindeki dörtlüklerde kullandıkları kelimeler arasında mutlaka bir ilişki kurarlar. Kelimeleri seçerken, yakın ve uzak anlamları ile birbirine bağlayarak kullanırlar.

Âşık şiirimizi sağlıklı anlayabilmek ve tahlil edebilmek için şiirlerin tasavvufî anlamlarına dikkat etmek gerekir. Âşık edebiyatında tasavvufî anlam şiir sanatı içinde eritilmiş ve ilk görünen anlamın altına gizlenmiştir. Metin tahlili çalışmalarının temel felsefesi; metinden yola çıkarak anlatılmak isteneni yorumlamaktır. Metin tahlili çalışmalarını yönlendiren geleneğin belirlediği, anlam yüklediği, güzellik ve değerlilik bakış açısı olmalıdır. Gelenek dışı her tür yorum ve açıklama öznel olacaktır.

Metin incelemesiyle ilgili olarak tenkitte metni her yönüyle gözler önüne serme, bu yolla değerlendirme ve değerlendirerek seçme işinin ön planda olduğu görüşü yaygındır. Metin şerhi metni anlama ve anlatma, tenkit ise, metni duyma, ona estetik yönden değer biçme, güzel, çirkin niteliklerini verme işidir.

Şiir çözümlemesinde, eleştirisinde de yöntemler tek başlarına ancak belli bir yere kadar işe yarar. Şiirin yapısını, sesini, anlamını, anlam aktarmalarını, simgelerini, göstergelerini, dilin dil verimlerini aynı anda gözeten zenginliği tek yönlü yöntemle çözümlenemez.

Âşık edebiyatı geleneğini bilmeden, âşık şiirinin tarihsel ilgisini kavramak, anlamak, yorumlamak, çözümlmek, düzeyli bir şiir eleştirisi yazmak mümkün değildir. Âşık şiirinin, inceleme veya çözümlemesinde şiirin bütünlük içindeki varlığını sağlayan ruhu ve metnin tarihsellik ile ilgili bağı gözardı edilmemelidir.

Âşıkların dili, nesir gibi anlaşılacak için değil, fakat duyulmak üzere var olmuş, müzik ile söz arasında, sözden çok müziğe yakın ortalama bir dildir. Şiirde her şeyden önce önemi olan, kelimenin anlamı değil, söyleniş değeridir. Şiirde "konu" şair için ancak şiir söylemek ve hayal kurmak için bir nedendir.

Şiir, biçim kurma sanatıdır. Âşık şiirinin biçimini âşık şiiri geleneği belirler. Biçimi kırıp yeni biçimlere varmak, özü değiştirmekten zordur. Her milletin dil yapısına uygun şiir ölçüsü oluşmuştur. Hece ölçüsü Türk diline en uygun ölçüdür. Âşıklar çağlar boyu hece ölçüsünü en güzel şekliyle kullanarak ahenk ve anlatım yönünden gelişmesini sağlamışlardır.

Âşık şiirinin belirlenmiş bir dili, şekli, üslûbu ve estetiği vardır; ancak kimi zaman güzel anlamı yakaladıklarında bilerek şiir geleneğe şekil olarak uymasa da ayak ve kafiyeyi ikinci plana atarlar. Âşıklar bunu “anlamı kafiyeye kurban etmeme” olarak nitelerler. Ayağı, kafiyeyi geleneğe uygun, doğru kullanmak şiiri yakalamak için yeterli değildir. Mükemmeliyetçi çabayla söylenmiş birçok şiir ayak ve kafiyenin ses yoğunluğunda kaybolmaktadır. Âşıklık geleneğinde saz eşliğinde genellikle doğaçlama söylendiği için şekil ve anlamı birlikte yakalamış şiirler azdır.

Üslûbu dilden ayrı düşünemeyiz. Dil göstergelerden ve bunların kullanışlarını belirleyen kurallar bütününden oluşur. Herhangi bir dil ögesinin veya bir kavramın âşığın şiirinde kazandığı anlamı değerlendirebilmek için şiirin tamamı, yani varlık nedeni gereklidir. Şiiri oluşturan dil malzemesinin şiir içinde yüklendiği işlevler, kazandığı değer ve dinleyende bıraktığı etki önemlidir. Şiir; dilin kurallarının verdiği olanaklar ölçüsünde sistem özelliği kazanır. Şiirde dilin kazandığı değerler kendi aralarında da bir ilişkiler ağı kurarlar. Şiirde kelimelerin yan anlamları, yüklendiği duygu ve değerler, okuyucuda uyandırdığı izlenimler, hatırlattığı, düşündürdüğü özellikler onun düz anlatımının dışındadır (Artun, 2005:147).

Âşığın şiiri, bir estetik anlayışın, bir geleneğin, uymak zorunda olduğu kuralların bütünüdür. Âşığın bağlı bulunduğu gelenek ve çevre şiirin oluşmasında belirleyicidir. Âşığın üslubu bireyseldir, kaynağını geleneğin belirleyici çerçevesi içinde âşığın deneyimlerinden alır. Bir âşığın üslubu, dil malzemesini şiirde doğru, güzel, kendine özgü bir şekilde kullanmasıdır. Bir üslûp araştırmasında, âşığın üslûbunu belirleyici öğelerin ortaya çıkarılması, şiirde dil malzemesini nasıl kullandığı bu malzemeye ait öğeler arasındaki ilişkilerin ne olduğu, hangi biçimi nasıl, niçin kullandığı sorularının cevaplarının aranmasıdır. Her âşık, gelenek belirleyici olsa da diğer âşıklardan ayrı bir anlatıma sahiptir.

Âşık, kendine özgü bir dil dünyası olan söyleyicidir. Bu söylemede dil, anlatımı etkili kılan niteliktir. Bunlardan bir kaçını şöylece sıralayabiliriz:

1. Yerel kelimeler
2. Yerel deyimler
3. Yeni yaratımlara yöneliş
4. İnkilemeler
5. Pekiştirmeler
6. İmgesel kelime öbekleri
7. Atasözleri ve deyimler (Artun, 2005:151-153).

Âşıkların şiirlerinde kullandıkları kelime kadrosu yaşamlarının çeşitli dönemlerine, içinde buldukları duruma, şiirlerinde işledikleri konulara göre değişir. Âşıklar şiirlerinde maddî aşk, ilahî aşk, öğütme sevinç, ölüm vb. olaylar karşısında duygulanmaları, kahramanlık konularını, sevgili ve yurt güzelliklerini, toplumsal içerikli konuları aksayan bir durum ve kişiler üzerine taşlama ve takılmalarla, sosyal içerikli konuları işlerler. Âşıklar şiirlerinde geleneğin ortak kelime kadrosunu kullanırlar. Bunu yerel kelimelerle beslerler. Âşıklar anlatmak istediklerini halkın anlayabileceği bir dille verirler. Âşık şiiri, söylendiği toplumun yaşama biçimine, olaylar ve durumlar karşısındaki tavrına, seslendikleri toplumun çevresini, dünyayı algılayışına ışık tutar. Ayrıca tarihsel gelişim sürecinde Türk insanının sanat beğenisinin, kimliğinin belirlenmesinde önemli rol oynar (Artun, 2005:148).

Âşıkların anlatım şekillerini; gelenek, edebî tür, yazıldığı dönemin sanat anlayışı etkiler. Âşıkların kullandıkları anlatım şekillerini şöylece sıralayabiliriz. Âşıklar dini ve toplumsal konularda öğüt verme, uyarma gerektiğinde, nasihat ve hitap yoluyla anlatım yolunu seçerler, emir kipini kullanırlar. Öğütme ve dini tasavvufi şiirlerde başvurulan ikinci bir anlatım yolu da doğrudan anlatım yoludur. Âşıklar dünyanın yaradılışı ve peygamberlere ait kıssaların anlatılışında ve destanlarda tahkiye etme (hikaye etme) anlatım şekline, atışmalarda soru-cevaplı, tasavvufi şiirlerde ve öğütme şiirlerinde karşılıklı soru cevap anlatım yollarına başvururlar. Dini - tasavvufi şiirlerde düşüncelerini ayet ve hadislerle desteklemek istediklerinde delil ve ispat yoluyla anlatım yolunu seçerler.

Bir âşığın yaradılışı, kültür yapısı, şiiri söylediği andaki ruhsal durumu söylenme nedeni, seslendiği kitleyle ilişkisi ve dilin sunduğu olanaklar arasında yaptığı seçim üslubunu belirler. Her şiirin bir içeriği, bir de şekli vardır. Şekil ve içeriğe ait öğelerin bir terkip halinde birleşmesi sonucunda şiir ortaya çıkar. Konu ile içerik aynı şeyler değildir. Aynı konuda birçok eser yazılabilir ama bunların içeriği birbirinden farklıdır. İçerik incelenirken kendisini ifade eden söz varlığı ile şekle ait özellikler birlikte ele alınmalıdır. Her şiirde bir söz varlığı vardır. Bu söz varlığı yazılma nedeni olan iletişim işlevini yerine getirir (Artun, 2005:147).

Âşıklar duygulanmalarını hemen dile getirirler. Doğaçlama söyleyişte kelime seçmek için zaman dardır. Bu durumda âşıklar tekrarlardan, hazır gereçlerden yardım alırlar. Geleneğin sunduğu hazır kalıp söyleyişlerle kendi özgün söyleyişlerini birleştirerek bir sentez oluştururlar. Âşıklar bir düşüncenin şiir boyu pekişmesi için tekrar (yineleme) anlatım kalıbına sık sık başvururlar. Kelime ve cümlelerle anlatım arasında ilişki, dilin olanaklarıyla anlatım yolları

âşıkların üslubunu belirleyen öğelerden biridir. Âşıklar mecaz dışı anlam ve kelime sanatlarını sözün etkili olması için kullanırlar. Kelimeler ve hayal oyunları, duygular ve düşünceler kendilerine uygun edebî sanatlarla anlatıldığında güzellik kazanır. Âşıklar, din, ahlâk, hukuk, eğitim, gelenek ve doğa olaylarını dile getirirken kısa ve anlamlı anlatım yolu olan atasözlerinden yararlanırlar. Atasözleri dolaysız, dolaylı (mecazlı), örneklemeli, karşılaştırmalı, öykülemeli, soru-cevaplı anlatım biçimleriyle üslûpta zenginlik sağlarlar (Artun, 2005:148).

Âşık edebiyatı, dil ve üslûp yönünden divan edebiyatından farklı özellikler gösterir. Bu edebiyatın beslendiği ve geliştiği çevrelerin dili ile yazı dili arasında büyük bir farklılığın olduğu muhakkaktır. Sürekli halka yakın kalan ve halkın konuşma dilinden hareketle şiirlerini söyleyen âşıkların en belirgin özelliklerinden biri de anlaşılır olmalarıdır. Böylece bu edebiyatta yüzyıllar boyu folklorla el ele Türk dilinin doğal gelişmesinde âşığa düşen görev, en iyi şekilde yapılmıştır. Âşık edebiyatı, ortak İslâm kültürü çerçevesi içinde bulunduğu için dilde Arap-Fars etkilerinden kendini tamamen kurtaramaz. Âşıklar, özellikle yabancı öğeleri millîleştirmede büyük hizmetler görmüştür (Karahan,1991:552).

Âşıklar, anlatımı renklendiren kısa kalıp sözler olan alkış ve kargışları kullanırlar. Bunlarla imge, düşünce ve çağrışım zenginliği sağlarlar. Geleneksel ve yerel dil malzemesinden yeni söyleyişler yaratmaya çabalayan âşıklar, özgün üslûbu yakalamaya çalışırlar. Âşıklar öğütleme şiirlerinde dolaylı, doğrudan ve ironi anlatım şekillerini kullanırlar. Öğütleme şiirleri didaktik şiirin doğasına uygun kuru bir anlatımdır. Öğütle yergi kimi zaman içice olduğu için inceden inceye örülü imalarla dolaylı anlatımı seçerler. Bu şiirlerde söylev veren bir eda görülür. Âşıklar mizah üslûplarında yerel ağız özelliklerini güldürücü öge olarak kullanırlar. Bu yolla dilde nükte objesini yakalarlar. Kimi zaman da över gibi görünerek, yererek mizahı sağlarlar. Mizah anlatımlarında dolaylı ve dolaysız anlatım, abartma, karikatürize etme, çift anlamlı kelimeler kullanırlar. âşıklar kimi zaman da kelimelerin uzak ve yakın çağrışımlarını kullanarak mizahı yakalarlar (Artun, 2005:149).

Âşık edebiyatının çeşitli türlerinde deyişi belirleyen etkenler, bu sanatçıların yaratma ve icra özellikleridir. Âşık, şiirlerini yazmaz, söyler. Büyük ustalar, ünü yaygın âşıklar doğaçtan söyleme bakımından özel yetenekleri olan kimselerdir. Âşıkların değeri bu yeteneklere göre ölçülür. Bu nedenle âşıkların yarattığı şiirde özellikle sözlü geleneğin hâlâ canlı olduğu çevrelerden çıkan âşıkların şiirlerinde doğaçtan söylemenin koşullarından ileri gelen birtakım deyiş özellikleri açıkça görülür. Her dördlükte duyguların, düşüncelerin imgelerin yükü, ilk iki dizeden çok, son iki dizeye bindirilir. İlk iki dize çoğu zaman hazır, basma kalıp sözlerdir, arkalarından gelen sözlerle

ilgileri yoktur ya da âşık bu dizelerde uyaklarını ortaya koyar. Söyleyeceği sözü söyleyene kadar oyalanır. Her dörtlük, aynı şiirin öbür dörtlüklerinden bir ölçüde kimi zaman da tamamıyla bağımsızdır. Belli bir olayı anlatır gibi görülen parçalarda kimi zaman çelişmeye varan bir sıralama yoksunluğu dinleyeni şaşırtır. Yinelemeler pek sık görülür. Âşık, türküyü çıkırdığı zaman bağlama dizesi veya diğer dizeler üzerinde uzun uzun durur. Bunlar musiki eşliğinde doğaçtan söylemenin sonucudur (Boratav,1968:350).

Ahenk, âşık edebiyatında üslûbun bir niteliği olarak şiirde kelime ve cümlelerin, âdeta bir musiki etkisi yapacak şekilde ardarda getirilmesiyle sağlanan uyumdur. Bir düşünce ve duygu ifade edilirken ahenkle tamamlanması gereklidir. Âşık şiirinde ahenk; ölçüde, kafiyede, kelimedede, cümlede sağlanır. Şiir, ister yüksek kültür ve sanat anlayışıyla kaleme alınmış olsun, isterse bir âşık tarafından söylenmiş olsun, kendi içinde bir ahenk taşımalıdır. Âşık şiirinde iç ahenk ve estetiği yakalamak için geleneğin sunduğu öğelerin sıralanması yeterli değildir. Şiir bir yapıdır, bu yapının güzelliği onu inşa eden âşığın ustalığına kalmıştır (Artun, 2005:146).

Sonuç: Tahlile dayalı çalışmalar karşılaştırmalı edebiyat araştırmalarındandır. Âşığın kelime kadrosu, metinden yola çıkılarak değerlendirilmelidir. Kelime kadrosu değerlendirilirken âşığın düşünce duygu ve hayal dünyası da ortaya çıkacaktır. Mecazi ve metaforik kavramlar değerlendirilirken metinde geleneğin ve âşığın yüklediği anlamlar aranmalıdır. Gelenek dışı âşığa özgü, özgün konu ve söyleyişler âşığın üslubunu belirleyecektir. Âşıkların monografik çalışmalarında konularına göre kavramlar ve buna bağlı olarak teşbih ve mecaz kadrosu da tespit edilmelidir. Âşığın çeşitli konuları algılayışı, onun estetik formunu, düşünce yapısını ortaya koyacaktır (Artun, 2005:149).

Âşığın şiirlerindeki konular kendi aralarında ana ve alt başlıklara ayrılmalıdır. Bir âşığın üslubu üzerine çalışma yaparken hayal ve mecaz dünyası, semboller, yeni imgeler, çarpıcı söyleyiş özellikleri, kelime çeşitliliği, çağrışım tutkusu, yalın ve dokunaklı söyleyişi, hayal ve duygu dünyasını kurarken anlam ve söz sanatlarını kullanışı, şiirlerinde âşığın kimliğini taşıma dışında belirleyen biçim ve görünüşler, ayak, kafiye ve rediflerle kurduğu ses kuruluşu, yinelemelerde ses, konu ve dil birlikteliği, ayak, kafiye ve rediflerde dış ahenk, kelime seçiminde iç ahenk sağlanıp sağlanmadığı, dil -anlam birlikteliğinin nasıl sağlandığı sorularının cevapları aranmalıdır (Artun, 2005:149).

Metnin kelime anlamına katkıda bulunmaksızın nesre çevrilmesi, şekil ve içeriğin iki ayrı bölüm halinde verilmesi, kelime ilişkileri açısından metnin incelenmesi, motiflerin açıklanması ve

sonuçta bu kelime ilişkileri ile motiflerin metne kazandırdığı yeni anlamların açıklanması gerekir. Her edebî eser gibi âşık şiiri de tarihî, sosyal ve siyâsî bir zeminde geliştiği dikkate alınarak tahlil edilmelidir.

Âşık, şiirlerinde kime sesleniyor? Dış dünyaya ait görüşlere bakışı nasıl? Bunları şiirlerinde aktarırken gelenek ne ölçüde etkili? Tespitlerdeki dikkati ve ayrıntılara eğilişi nasıl? Anlatımlardaki dil âşığın dil özelliği mi? Yoksa bir başka âşığın üslubu taklit mi ediliyor? Kelime seçiminde geleneğin payı nedir? Dilin hangi fonksiyonlarını kullanıyor? Bakış açısı nedir? Bu soruların cevapları bulunduğu âşığın üslubu, onu diğer âşıklardan ayıran dili kullanışı, anlatım özellikleri ortaya çıkacaktır (Artun, 2005:149).

KAYNAKÇA

Arat, Reşit Rahmeti; 1969, Eski Türk Şiiri, Ankara

Artun, Erman; 1996, Adana Âşıklık Geleneği (1966-1996) ve Âşık Feymani, Adana

....., 2005, Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı, İstanbul.

.....,Edebiyat ve Toplum Sempozyumu Bildirileri , AÜ Tömer Gaziantep Şubesi, Gaziantep , 1999, s. 23-26

Başgöz, İlhan, 1968, İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi, İstanbul.

Boratav, P. Naili, 1978, 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı ve Âşık Edebiyatı Folklor ve Edebiyat, İstanbul, Adam Yay.

Boratav, P. Naili, Fıratlı Halil Vedat,1943, İzahlı Halk Şiiri Antolojisi, Ankara

Dizdaroğlu, Hikmet; 1994, Halk Şiirinde Türler, Halk Ozanlarının Sesi, HAKAD Yay., S.:4, Ankara

Günay, Umay; 1996, Âşık Tarzı Edebiyat Hakkında Düşünceler, Mehmet Kaplan İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

İnan, Abdülkadir; 1969, Eski Türk Dini Tarihi ve Medeniyeti, İstanbul.

Köprülü, M. Fuat;1989, Edebiyat Araştırmaları I, Ankara.

Karahan, Abdülkadir, 1991 “Âşık Edebiyatı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.3, İstanbul.